

Јелена Г. Рељић¹

ЗНАКОВИ ОПСТАЈАЊА: КЊИЖЕВНОСТ КАО БРАНИТЕЉКА И КОРЕКТИВ ЛИБЕРАЛНЕ МИСЛИ

Перишић, Игор (2023) *Књижевност и либерална мисао*, Београд, Институт за књижевност и уметност.

Нова књига Игора Перишића *Књижевност и либерална мисао* објављена је у марту ове године у издању Института за књижевност и уметност. Не само да је у контексту савремених друштвено-политичких и културних дешавања врло актуелна већ, као и *Српски (о)квир*, објављен три године раније, представља и својеврсни интелектуални изазов за заинтересованог читаоца. Чини се да и сам аутор има понешто од онога полихисторства, односно ренесансног духа којим је означио свестраност Слободана Јовановића у једном од поглавља ове студије. Он прати и разматра развој и опстајање либералне мисли у Србији од 19. вијека до данас, и са историјског и са књижевноисторијског становишта, понудивши читаоцу мноштво референци и теорија које могу и треба да буду полазишта нових истраживања.

Књига има четири дијела: *Знакови полета*, *Знакови равнотеже*, *Знакови питања* и *Знакови успоравања*. Поглавља из другог и трећег дијела књиге су током претходне три године објављивана у научним зборницима и часописима.² Посвећена су испитивању односа према либерализму истакнутих српских интелектуалаца и писаца – Слободана Јовановића, Станислава Винавера, Николе Милошевића те Александра Тишме, Данила Киша, Драгослава Михаиловића, Игора Маројевића, Владимира Арсенијевића, Владимира Кеџмановића и Владимира Табашевића.

Први и четврти дио објављени су у оквиру ове студије по први пут. Први дио је теоријски увод о поријеклу и основним начелима либерализма те разматрање односа либерално – национално, либерално – мултикултурално и либерално – постколонијално. Четврти дио посвећен је улози књижевности

¹jelena.reljic@live.com

²Списак зборника и часописа у којима су објављене претходне верзије ових поглавља аутор наводи у *Напомени о текстовима* на стр. 313–314.

и умјетности у постлибералној мисли. Такође, аутор овдје даје и својеврсни сажетак разматраних проблема.

Из уводног поглавља *Неко је оклеветао либерализам* видимо да либерализам стоји као својеврсна опрека свим оним идеологијама и системима који настоје, на овај или онај начин, поништити индивидуалну слободу човјека те да је од самог почетка био на удару критике и ‘слијева’ и ‘здесна’. Историчар Милан Суботић налази да је разумљиво што се српска либерална мисао 19. вијека нашла на удару југословенских социјалиста. Чини се, наиме, да је у СФР Југославији либерализам био готово потпуно занемарен. Исто тако, њемачки политиколог Рајнхард Кинл износи став да је разлика између либерализма и фашизма само формална, а Имануел Валерштајн чак сматра да је падом Берлинског зида ера либерализма завршена. Нешто мање радикалан је италијански филозоф Норберто Бобио, који је сматрао да љевица уз помоћ либералне мисли може да критикује и ревидира сопствене ставове и активности.

Међу ‘нападима здесна’ аутор издваја ставове швајцарско-њемачког мислиоца Армина Молера, који либерализам види понајприје као својеврсну утопију јер је за његово остварење потребно поклапање низа историјских услова, што се у реалној историјској стварности ријетко дешава. Осим тога, замјера му што човјеска цијени првенствено по ономе што говори, а не по ономе што чини и што наивно сматра да човјек може разумјети ток историје. С друге стране, српски филозоф Миша Ђурковић претпоставља државу принципима слободе, али ипак заступа став по којем су слобода и поредак у иманентној вези. Он, такође, сматра да је либерализам другим идеологијама наметнуо своја начела и тако, изгубивши своју дистинктивну одлику, просто нестало.

Ваља имати на уму да ‘либерализам није заокружено учење или утврђена догма, испуњен је противречностима и као друштвена мисао и као политичка пракса’ (19), али наука се слаже у томе да поријекло либерализма треба тражити у реформацији и просвјетитељству, а да је свој врхунац доживио у раном 19. вијеку, од када су либерализам и капитализам у, такорећи, нераскидивом савезу мање-више до данас. Упркос његовој ‘неухватљивости’, Џон Греј је издвојио четири основна начела либерализма, а то су: индивидуализам, егалитаризам, универзализам и мелиоризам. Исаија Берлин ће увести и начела ‘слободе од’ и ‘слободе за’.

Аутор даље разматра однос либерализма и демократије. Класични либерализам био је подозрив према демократији, али касније долази до стапања либералних и демократских начела – слобода је циљ који се постиже помоћу демократије.

Врло је занимљиво запажање да је за многе мислиоце егоизам главни покретач разумног дјеловања у корист друштвеног развоја. Уопштено гледајући, либерализам гледа на људску природу оптимистички, али је ни у једном смислу не сматра савршеном. Зато се учење Џона Стјуарта Мила и Алексиса Токвила, који спајају Макијевелијев и Хобсов антрополошки песимизам са антрополошким оптимизмом просвјетитељства, сматра антрополошким реализмом. На том трагу ће улога ‘контролора’ појединачних људских егоизама припасти држави, а разумни појединци ће склапати ‘друштвени уговор’ како би ограничили и сопствену и туђу слободу зарад општег друштвеног напретка.

Оваква спознаја о противрјечности људске природе наметнула је потребу за формулисањем нових начела либерализма. Прво се издвојило начело конституционализма као својеврсне одбране либерализма од негативних утицаја демократије. Нешто касније Фридрих фон Хајек излаже начело епистемолошког скептицизма. Он сматра, поједностављено речено, да је срећа што човјек не може да спозна законе управљања историјом. Међутим, сматра и то да није истина да се од историје ништа не може научити. С обзиром на то да будућа историјска дешавања нису унапријед одређена, човјек може, учећи из онога што је прошло, избјећи да се исти обрасци понављају.

Да либерално и национално начело нису и не морају бити у супротности несумњиво доказује српска либерална традиција³. Прије свега, програм националног ослобођења Србије у 19. вијеку био је нераскидиво повезан са идејама либерализма. Носиоци тих идеја били су, међу првима, Димитрије Давидовић, Јеврем Грујић и Владимир Јовановић, затим Светозар Милетић те сам краљ Петар А. Карађорђевић, а онда и интелектуалци окупљени око *Српског књижевног гласника* почетком 20. вијека. Након Првог свјетског рата, српска либерална мисао полако се повлачила пред идејом југословенства да би се након Другог свјетског рата готово потпуно изгубила. Седамдесетих година 20. вијека, што је посебан случај у нашој либералној традицији, око Марка Никезића и Латинке Перовић окупљају се такозвани српски комунистички либерали.

Из расправе о односу либералног и националног начела проистиче и потреба за разматрањем односа либерализма и мултикултурализма. Наиме, иако би се на први поглед између њих могао ставити знак једнакости, тај однос је далеко сложенији. Мултикултурализам се јавио као изазов за либерализам јер је било потребно да ревидира своја начела и групне вриједности попут језика, расе, етничитета и сл. прихвати као валидне. У том смислу Андреа

³ Осим ‘српског случаја’, овакав став заступају и израелска филозофкиња и политичарка Јаел Тамир и канадски политички филозоф Вил Кимлика.

Семприни сматра да мултикултурализам може бити пријетња традиционалном либерализму, Чандрен Кукатас га потпуно одбацује, а Славој Жижек види чак као једну форму расизма. Међутим, с друге стране, политиколошкиња Весна Станковић Пејновић сматра да ипак постоји заједнички елемент који повезује ова два начела, а то је политичка слобода поједница. Вил Камлика такође покушава измирити ова два начела сматрајући да је ‘култура фундаментално важна за слободу појединца’ (59). На крају аутор долази до закључка да ‘мултикултурална начела садрже се у модификовано либералним, при чему не би важило супротно: либерално није искључиво у мултикултуралном. Либерално је обухватнији али не нужно и универзалан принцип.’ (60)

На крају првог дијела књиге разматра се однос либерализма и постколонијализма. Најзначајнији теоретичар постколонијализма Едвард Саид сматрао је да колонијализам и империјализам имају коријене у либералном капитализму. Хоми Баба сматра да је традиционалној либералној теорији потребна ревизија. Међутим, самој постколонијалној теорији је, како видимо, потребна ревизија тако да аутор поставља питање ‘није ли стога постколонијална теорија, у свом постлибералном исходу, индиректно методолошко оруђе за прање нечисте евроцентричне (либералне) колонијалне свести, са циљем да се наново потврди западна супериорност’ (71).

Први дио књиге, иако помало сувопаран, показао се као нужан за правилну перцепцију поглавља из средишња два дијела. Други дио – *Знакови равнотеже* – обухвата вријеме када је либерална теорија била у некој врсти равнотеже са актуелним свјетскоисторијским током. Репрезентативне примјере његовања српске либералне традиције тог времена аутор проналази у дјелима Слободана Јовановића, Станислава Винавера и Николе Милошевића.

У дјелима Слободана Јовановића либералне и конзервативне идеје су у сагласју. Другим ријечима, он тежи да ‘на националним темељима изгради европски либерални културни образац’ (294). Као књижевни и позоришни критичар увијек је дјело сагледавао у једном ширем културолошко-историјском контексту, при чему никако није умјетности одрицао њену аутономију, већ је остављао простора и за ону утилитарну функцију умјетности зарад културних и националних циљева.

По угледу на професора права Милијана Поповића, аутор истиче да је Слободан Јовановић на домаћој, а и глобалној културној сцени, први разрадио критику тоталитаризама са либерално-конзервативних позиција. У том

кључу он анализира спис *О тоталитаризму*,⁴ у којем је Јовановић покушао да фашизам, нацизам и бољшевизам сведе под заједнички именилац – тоталитаризам. Они се разликују по идеологији, али се служе истим методама и свима њима Јовановић коријен налази у макијавелизму. Осим тога, у свим овим идеологијама он ишчитава исти образац пробуђених животињских нагона и дјеловања закона јачег, усљед чега увијек страда историја као наука јер тоталитарни режими имају потребу да сами пишу историју, сматрајући да управо од њих почиње одлучујући преокрет.

Станислав Винавер био је свједок рађања тоталитарних режима о којима је писао Слободан Јовановић. Док је боравио у Русији од 1917. до 1919. године, настали су његови репортажно-путописни текстови који ће 1924. године бити објављени под називом *Руске поворке*. Овај Винавер експлицитно износи свој став о Руској револуцији, бивајући потпуно неутралан и према револуционарима и према контрареволуционарима. Фрагментом *Другарица Фења и друг Миша* аутор показује да је Винаверова иронија усмјерена подједнако на обе стране, док се у причи *Пећа и Мања* огледа Винаверов ‘сатирички поглед на недораслост и непромишљеност револуционарних идеја’ (116) и разобличава ‘анархија дискурса постреволуционарне Русије’ (118).

Винавер је, као службеник Централног пресбириа Краљевине Југославије, био на тајном задатку у Берлину од прољећа 1932. до краја 1933. године. Одатле је за дневни лист *Време* слао публицистичке текстове које је Гојко Тешић обједињене под насловом *Кобни видци* објавио тек 2015. године. У вријеме социјализма ови текстови сматрани су непоузданим историјским извором. Међутим, аутор *Књижевности и либералне мисли* показује да су они не само поуздани већ и драгоцјени јер су, на неки начин, умногоне и пророчки. Винавер је термилошки врло прецизан у разликовању националсоцијализма и фашизма⁵. То је допринијело његовој непопуларности у социјалистичкој

⁴ Спис *О тоталитаризму* Слободан Јовановић објавио је 1952. године. Професор Милијан Поповић мањкавост овог списа види у упливу личних чинилаца с обзиром на то да је дјело настало у емиграцији јер су Јовановића комунистичке власти осудиле на двадесет година затвора због подршке четничком генералу Драгољубу Михаиловићу. Аутор *Књижевности и либерализма* сматра да би се Јовановићев спис на глобалном нивоу могао сматрати панданом чувеној студији *Извори тоталитаризма* Хане Арент, која је објављена само годину дана раније.

⁵ На сличан начин ова два појма разликује и Слободан Јовановић у тексту *Хитлеризам у државном праву* из 1934. године. Осим тога, занимљив је став Хане Арент, која је Хитлеров националсоцијализам ставила у исту равн са бољшевизмом и која је владавину Јосипа Броза Тита сматрала диктатуром. За разлику од Хитлера и Стаљина, Тито није могао да успостави прави тоталитарни режим с обзиром на то да становништво Југославије бројно није било погодно за масовна истребљења.

Југославији, која је настојала да избрише сваки лијево обојен траг Хитлерове идеологије. Осим тога, он је свједочио постепеном стварању фашистичког једноумља у којем је збрисано све што је либерално, питајући се, пророчки очајно, шта ће бити са свима онима који не припадају повлашћеној њемачкој нацији.

Либерализам Слободана Јовановића и Станислава Винавера спознаје се, прије свега, кроз њихова дјела, док се Никола Милошевић велики дио свог живота и изјашњавао као либерал иако је у младости био комуниста. Посљедње поглавље другог дијела *Књижевности и либералне мисли* аутор посвећује Милошевићевој студији *Негативан јунак* из 1965. године, доводећи је у везу са идејама и тезама Карла Попера. Он закључује да је ‘либерална политичка филозофија двојице мислилаца била у нужној вези са њиховим научним методологијама, то јест са општим залагањем против ‘тоталног’ тумачења, а у прилог афирмацији духа финесе при свакој херменеутичкој операцији. И један и други филозоф истицали су позитивну улогу ‘духа критике’ као коректива хипотеза које тендирају догматизму, при чему Милошевићев *Негативни јунак* представља чудо теоријске доследности равно каквом природно-научном открићу у смислу у којем је о томе говорио Карл Попер’ (298–299).

Трећи дио књиге *Знакови питања* посвећен је књижевним дјелима о времену у којем је након концентрационих логора остало ‘мало од традиционалне хуманистичке равнотеже у погледу односа текста и света’ (299). У роману *Употреба човека* Александра Тишме се на примјеру трагичне судбине главне јунакиње Вере Кронер испитују теоријски концепт субалтерности, који уводи италијански мислилац Антонио Грамши, и феномен интерпелације, који уводи француски филозоф Луј Алтисер.

Данило Киш своју збирку *Гробница за Бориса Давидовича* објављује 1976. године, само три године након што је Солжењицин објавио први том *Архипелага Гулаг*. Комунистичка партија Француске тада је започела велику кампању против Солжењицина у знак подршке СССР-у. У таквој атмосфери, Киш храбро даје ‘бруталан каталог злочина тоталитарних идеологија у распону од шест векова историје, како оних друштвено-политичких тако и поетичких’ (173). У уводној причи *Нож са дршком од ружиног дрвета*, он критикује лијеве тоталитарне идеологије бољшевизма и стаљинизма, док је у причи *Пси и књиге* критика усмјерена на десне тоталитаризме (клерикални протофашизам средњовјековне инквизиције). На поетичком плану, у причи *Кратка биографија А. А. Дармолатова (1892–1968)* разматра се идеологија смрти аутора коју је заступао Ролан Барт.

Данило Киш није стигао или, можда, није ни смио да пише о тоталитаризму социјалистичке Југославије. Том питању се у свом петотомном дјелу *Голи оток* посветио Драгослав Михаиловић. То је ‘једна сурова и помало субјективизована верзија истине о наличју наводно хуманистичке идеологије југословенског социјализма’ (187). Она је утолико важнија што се ни дан-данас није одмакло од признања да Голи оток јесте био грешка, али грешка која је била условљена опасношћу од Стаљинових пријетњи. Сем тога, до краја осамдесетих година није било могуће ни физички објавити овакву врсту текста. Повратници са Голог отока били су приморани, потписаном изјавом, да о ономе што им се тамо дешавало не говоре. Стога аутор разлоге за објављивање ове прозе види у Михаиловићевој потреби, с једне стране, да пише у име историјске истине, његовања културе сјећања и залагања за демократију. С друге стране, то је и његова својеврсна лична катарза од наметнуте идеолошке кривице.

У наредном поглављу аутор компаративно сагледава романе *Бели хотел* Доналда Мајкла Томаса и *Остаци света* Игора Маројевића, налазећи притом да су им заједнички, прије свега, трауматично женско искуство логорског страдања (страдање Лизе Ердман у Бабјем Јару код Кијева 1941. године и патње Наде Марковић у Јасеновцу) и хронотоп Средње Европе као ‘позорнице или парадигматичног изданка либерално-хуманистичке цивилизације где сама та цивилизација испробава искуство сопственог краја’ (305).

У посљедњем поглављу се у свјетлу постлибералних контроверзи сагледавају дјела тројице Владимира – Арсенијевића, Кецмановића и Табашевића. Српска књижевност се на прелазу из 20. у 21. вијек нашала пред великим изазовима. Доминантна постмодернистичка парадигма била је превазиђена и јавила се ‘тежња за постколонијалном еманципацијом, као чином укључивања у оне алтернативне глобалне токове где има простора за оснаживање локалних постика и политика. Напоре до је тињала свест о потреби реинтерпретације социјалистичке књижевне традиције, која је у раном постсоцијалистичком периоду одбацивана без темељније проблематизације’ (228).

У недостатку простора да подробно изложимо ауторов преглед дјела наведених писаца, извојили смо оне, у поменутом кључу, најрепрезентативније. Тако се, на примјер, Арсенијевићев *Предатор*, који тематизује (ауто)канибализам, сматра првим српским постколонијалним романом. Дневничким романом *Мексико*, објављеним нетом након НАТО бомбардовања, покушава да проникне у ‘становиште ‘омраженог’, косовско-албанског Другог’ (231).

Владимир Кецмановић, из позиције једанаестогодишњег дјечака, у роману *Топ је био врео* проговара о судбини Срба у опкољеном Сарајеву. У свјетлу

алтисеровског појма интерпелације, дјечак ће морати на крају романа да пуца баш у то Сарајево ‘не зато што се аутор ставља на једну страну, него јер то захтева логика приче у којој жртва бива суочена са инфантилно некоректном спознајом о трајекторијама сопственог бола’ (237–238). У његовом роману *Осама се*, у српској, а вјероватно и свјетској књижевности, по први пут обрађује лик Осаме бин Ладена. Њиме се Кеџмановић, додуше, кроз пародирање жанра, укључује у традицију такозваног илуминаторног романа, у којем се примарно тематизују апоркифне и тајне историје, односно теорије завјере. Аутор најконтроверзнијим сматра Кеџмановићев роман *Кад ђаволи полете*, у којем, између осталог, ишчитава и могућност поновног измирења либералних и националних начела.

У роману *Па као* Табашевић слика једну генерацију која, живећи у времену транзиције, не успијева да оствари сагласност ни са свијетом ни са самом собом. *Заблудом Светог Себастијана* преиспитује неосоцијалистички принцип наметања политичке коректности, чиме ‘инсајдерски уверљиво демаскира веома живу тенденцију у савременој српској прози, подржану од глобалних левичарских фондова, која би требало да трасира пут повратка анахроне поетике соцреализма у главни ток књижевности’ (309).

У посљедњем дијелу књиге, *Знакови успоравања*, аутор сагледава постлиберално стање и улогу коју књижевност и умјетност у њему остварују. Током своје дуге традиције, либерализам је трпио и нападе споља и ревизије изнутра и, упркос свему, опстајао. Из потребе да се реформулишу основна начела либерализма, појам ‘неолиберализам’ се јављао, како аутор каже, већ најмање трипут. Тако је крајем 20. вијека такозвана кејнсијанска држава благостања, нашавши се пред падом Берлинског зида и распадом Совјетског Савеза, довела до афирмације класичног економског либерализма подстакнутог конзервативном револуцијом Маргарет Тачер и Роналда Регана.

У овој фази неолиберализма, која је још увијек актуелна, јавља се својеврсни парадокс да се неолиберализам учвршћује у бившим социјалистичким земљама, док се у земљама са дугом либералном традицијом јављају неке тековине социјалне државе. Све је то довело у питање оправданост опстанка било какве либералне теорије. Стога се јавља постлиберална мисао која се ‘не поставља ни негаторски нити глорификаторски према свим историјским либерализмима’ (259). У теоретизовању постлибералног стања издваја се глас Патрика Денина, који сматра да либерализму и не треба ревизија, јер је већ заправо потпуно исцрпен. Ни идеја Мегалополиса Слободана Владушића, као синегдоха неолибералног свијета, није оптимистична. Ове песимистичке визије дефинитивно

заокружује Ирина Деретић ставом да мора доћи до дехуманизације човјека помоћу биотехнолошких средстава.

Доста умјеренији и реалнији су Џон Ролс, Џон Греј и Јан-Вернер Милер. Греј, на примјер, сматра да је задатак постлибералне политичке мисли изналажење услова за мирну коегзистенцију различитих културних образаца без уплива било каквог универзалистичког приступа. Милер пак савремени неолиберализам види, прије свега, као либерализам ослобођен свог основног коректива у виду демократије. С тим у вези аутор враћање демократије у оквир либерализма види као ‘за сада најјачи фактички постлиберални одговор неолиберализму’ (273).

Јасно је да је концепт ларпурлартизма за тоталитарне идеологије потпуно неприхватајив. Међутим, са становишта либерализма, умјетност, наука и култура представљају нужан услов постојања слободног појединца. Током 20. вијека, а поготово у 21. вијеку, улога умјетности је маргинализована. Такође, такозвана култура отказивања произашла из идеологије политичке коректности води ка остваривању једнообразности. Чини се, на први поглед, да се аутор не може ослободити песимистичке визије. Ипак, књижевност може бити схваћена и као ‘бранитељка начелних либералних вредности, али и критичарка либералних политика као њихов коректив’ (310). Она то, дакле, може, а и не мора да буде. Исто тако, ни постлиберализам није дефакто и нужно раскидање са културном традицијом либерализма, већ свакако може, додаћемо и – треба, да истакне важност и корист аутономије умјетности. У том смислу, ‘књижевност и уметност имају разлога за оптимизам у погледу сопствених егзистенција’ (275).

Слобода умјетничког стварања у либерализму никада није довођена у питање. Либерализам, дакле, није никада умјетности, па ни самој књижевности, оспоравао њену аутономију да промишља о актуелној друштвеној стварности. Писци кроз књижевност на неки начин освајају и сопствене просторе слободе, али омогућавају и читаоцу да прошири видике и у том смислу бива што слободнији и независнији у односу на наметнуте обрасце мишљења.

Књижевност, дакле, истовремено и баштини начела либералне мисли и стоји као њен коректив у виду упозоравања читаоца на све оно што може угрозити индивидуалну слободу. Притом бисмо се сложили са аутором да ‘бити либералан пре свега значи бити реалан, што значи умерено наклоњен неким достигнућима научно-технолошке цивилизације, али и увиђаван према гласовима који упозоравају на опасности од срљања у стање у којем би се поништиле све традиционалне вредности’ (311–312).